

TEFSİR ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

The Journal of Tafsîr Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 9, Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2025 (Nisan/April)

Neml Sûresi'nin 27/25. Âyeti Bağlamında Heb' Lafzı ve Kur'an'daki Anlam Boyutu
English Title The Wording and Meaning of Heb' in Quran Within the Context of 27th/25th Verse in Chapter Neml.

لفظ "خبء" في سياق الآية الخامسة والعشرين من سورة النمل وأبعاده المعنوية في القرآن الكريم

Hasan SARRAOĞLU

Dr. Veysel Karani İmam Hatip Ortaokulu

Dr. Veysel Karani Imam Hatip Secondary School

Şanlıurfa, TÜRKİYE

hasansarraoglu@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0002-0741-8982>

 <https://ror.org/00jga9g46>

Atıf / Citation: Sarraoğlu, Hasan. "Neml Sûresi'nin 27/25. Âyeti Bağlamında Heb' Lafzı ve Kur'an'daki Anlam Boyutu". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 9/1 (Nisan/April, 2025), 118-140.
<https://doi.org/10.31121/tader.1594122>

Bilgi/ Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Type: Research Article

Geliş/Received: 30/11/2024

Kabul/Accepted: 09/04/2025

Yayın/Publication: 30/04/2025

Etik, Çıkar Çatışması ve Fon Desteği Beyanı/Ethics Conflict of Interest and Funding Statement

Etik kurallara uyulduğu beyan edilmiştir/It was declared that ethical rules were complied with.

Yazar(lar)ın bir çıkar çatışması yoktur ve yazarlar herhangi bir dış fon almamışlardır.

The author(s) has no conflict of interest to declare and received no external funding in Sup-port.

İntihal: Tespit edilmemiştir/ No plagiarism detected. (intihal.net).

Lisansüstü Tezlerden Üretilmesi: Üretilmemiştir.

Production from Postgraduate Theses: Not Produced.

Lisans / License

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Yayımcı / Published by Ali KARATAŞ / TÜRKİYE

Öz

Kur'an'da geçen heb' (الْخَبْءُ) lafzı; gizlemek, örtmek, kapatmak gibi muhtelif anlamlara gelen kelimelerdendir. Özellikle bilinmeyen ve gâip olan her şeye de şamil olan bir sözcüktür. Bu çalışma, Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinden önceki dönemde inen sûrelerden biri olan Neml Sûresi'nin 27/25. ayetinde geçen heb' lafzının anlam analizine ve ayete yüklenen muhtemel manalara odaklanmayı amaçlamaktadır. Birçok anlam aksiyonuna sahip olan bu tür garib lafızlar üzerine yapılan tahliller Kur'an'ın doğru anlaşılması bakımından önem arz ettiği gibi anlam inceliklerinin ortaya çıkarılmasına da katkı sağlamaktadır. Kur'an'da geçen bazı kavramlar, tarihteki belirli edebî, sosyal ve kültürel bağlamlar içinde daha iyi anlaşılabilir. Câhiliye şiirleri ve kültürüyle ilgili bilgi eksikliği bu lafızların derin katmanlarına ulaşmada zorluk yaratabilir. Kur'an'daki kavramların birçoğu/bazıları Câhiliye döneminde de kullanılıyordu ancak İslâmiyetle birlikte bu kavramlara yeni anlamlar yüklenmiştir. Bu bağlantının iyi kurulmadığı durumlarda Kur'an'ın derin mesajlarını kavramada yetersiz kalınabilir. Müfessirlerin de bu kelimeyi farklı şekillerde yorumlaması, kavramın anlamını sınırlandırmakta veya genişletmektedir. Burada kadim lugatlar, şiirler ve tefsir kitaplarından faydalanılarak heb' ifadesinin temel/kök manası ele alınacak, delâlet gelişimi ve kavramsal sınırları ortaya konulacaktır. Bilhassa şiirin Arab'ın divanı mesabesinde olmasından ötürü bu kelimeye ait kök manaya erişebilmek için Câhiliye şiirlerine, bunların yer aldığı divanlara müracaat edilecektir. Bu şekilde heb' sözcüğünün kavramsal boyutu ve mana muhtevasına dair kullanımları ortaya konulacaktır. Akabinde Kur'an'daki anlam yelpazesine ve mezhebî tefsirlerdeki yorum farklılıklarına değinilecektir. Kavramsal farklılaşmanın tespit edilebilmesi adına doküman analizi metodundan faydalanılacak, modern ve klasik kaynaklar kronolojik bir şekilde irdelenerek kıyaslamalar yapılacaktır. Kur'an'daki heb' (الْخَبْءُ) tabiri; içerisinde nice sırların mündemiç olduğu, birden fazla anlam tipolojisine sahip bir terim olarak karşımıza çıkar. Heb' lafzı ve türevlerinin kullanımlarında farklı anlamlara işaret edilse de birincil mana olarak "gizleme" anlamının öne çıktığı dikkat çeker. Bu ifade, ilgili ayette yeryüzü ve gökyüzünün gizliliğiyle ilişkilendirilmiştir. Heb' kelimesinin gizlilikle kastedilen anlam boyutu müfessirlerin çoğunluğunun bakış açısıyla "yağmur ve bitkiler" ek-seninde sınırlandırılrsa da kanaatimizce umûm ifade ettiğini söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Ayet, Heb', Gizlilik.

Abstract

The word *ḥab'* in the Quran means concealing, covering, and hiding. It also refers to everything that is unknown and unseen. This study focuses on the concept of *ḥab'* as it appears in verse 25 of Surah An-Naml, one of the chapters that was revealed before the migration of Prophet Muhammed to Medina. It also aims to study possible meanings of the concept and its derivations and as found in the relevant verse. Analyses on this kind of rare or unfamiliar lexical items that have more than one meaning are important in that it contributes to revealing the subtle meanings of the Quran. Some concepts of the Quran can be better understood within specific literary, social, and cultural contexts in history. Lack of knowledge about the poems and culture of the Pre-Islamic period can make it difficult to reach the deep layers of these concepts. Many of the concepts in the Qur'an were also used during the period of the Pre-Islamic period, but with Islam, these concepts acquired new meanings. If this connection is not properly established, it can be difficult to understand the deep messages of the Quran. Interpreting a word in different ways either limits or expands its meaning. Therefore, in this study, by using ancient dictionaries, poems and exegesis books, basic roots of the word will be discussed and the development of its denotations and conceptual boundaries will be revealed. Especially, since poetry is considered as the Divan of the Arabs, the poems of Pre-Islamic age and the Divans containing them will be referred to in order to reach the root meaning of the concept. In this way, the uses of the word *ḥab'* in various conceptual dimensions and aspects of meaning will be revealed, as well. Afterwards, the range of its meaning in the Qur'an and the differences regarding the interpretation of the relevant word in different exegetical traditions will be analysed. In order to identify conceptual differentiation, the document analysis method will be used therefore modern and classical sources will be examined and compared chronologically. The word '*ḥab'*' in the Quran appears as a concept with more than one typology of meaning, containing many mysteries. Although different meaning are associated with the word *ḥab'* and its derivations, it is noteworthy that the meaning of concealment stands out as the primary one.

This concept is associated with secrecy of the earth and the sky in relevant verse. Although many major commentators have restricted the meaning of the word *hab'*, primarily associated with secrecy, to rain and vegetation, it is possible to say that it expresses a general meaning.

Keywords: Exegesis, Quran, Verse, *Ĥab'*, Secrecy.

الخلاصة.

تعدّ لفظة "الخبء" في القرآن الكريم من الألفاظ ذات الدلالات المتعددة، حيث تحمل معاني مثل الإخفاء والتغطية والكتمان، وتشمل أيضاً كل ما هو مجهول أو غائب. تهدف هذه الدراسة إلى التركيز على لفظة "الخبء" الواردة في الآية الخامسة والعشرين من سورة النمل، وهي من السور التي نزلت قبل هجرة النبي محمد ﷺ إلى المدينة المنورة. كما تسعى الدراسة إلى تحليل معاني هذه اللفظة ومشتقاتها والاحتمالات الدلالية التي تحملها الآية. إن تحليل هذه الألفاظ الغريبة (غريب القرآن) مهم لفهم القرآن الكريم فهماً دقيقاً، كما يساهم في الكشف عن دقائق المعاني التي يحتويها. العديد من المفاهيم القرآنية يمكن فهمها بشكل أفضل من خلال السياقات الأدبية والاجتماعية والثقافية التاريخية. لكن نقص المعلومات حول شعر الجاهلية وثقافتها قد يشكل عائقاً أمام الوصول إلى الطبقات العميقة لهذه المفاهيم على الرغم من أن العديد من المفاهيم الواردة في القرآن كانت مستخدمة في فترة الجاهلية، إلا أن الإسلام أضاف إليها معاني جديدة. عدم فهم هذا الربط قد يؤدي إلى قصور في إدراك الرسائل العميقة للقرآن الكريم. وقد فسّر المفسرون لفظة "الخبء" بطرق مختلفة، مما أثر على تحديد معانيها سواء بتضييقها أو توسيعها. يُلاحظ أن هذه اللفظة لم ترد في القرآن الكريم إلا في موضع واحد، ولم تُتناول بالتفصيل الكافي في الرسائل الأكاديمية أو الأبحاث. لذلك، تتميز هذه الدراسة بأصالتها، حيث تعتمد على مصادر كلاسيكية مثل المعاجم القديمة، والشعر الجاهلي، وكتب التفسير. سيتم تناول الأصل اللغوي لللفظة "الخبء" وحدودها الدلالية، مع العودة إلى الشعر الجاهلي باعتباره ديوان العرب للوصول إلى الدلالات الجذرية. تهدف الدراسة إلى إبراز البعد المفاهيمي والمعنى المضموني لللفظة "الخبء"، مع الإشارة إلى تعدد معانيها في القرآن الكريم والاختلافات في تفسيرها. سيتم استخدام منهج تحليل الوثائق، مع مراجعة المصادر التقليدية والحديثة بشكل زمني ومقارن. لفظة "الخبء" في القرآن الكريم تحتوي على أسرار ودلالات متعددة؛ رغم تنوع معانيها، يبرز معنى "الإخفاء" بوصفه المعنى الأساسي. يرتبط هذا المفهوم في الآية بغيب السماوات والأرض. وعلى الرغم من أن أغلب المفسرين قصروا معنى "الخبء" على "المطر والنبات"، إلا أنه يمكن القول بأن المعنى أعم وأشمل.

الكلمات المفتاحية: التفسير، القرآن، الآية، الخبء، الإخفاء.

Giriş

Kur'an; sade ve tek bir mana düzleminde mesaj veren monoton bir kitap değil, bilakis engin ve erişilemeyen derinlikte anlam yoğunluğuyla dolu evrensel mesajlar bütünüdür. İnsanların kalbî yaşamı, dolayısıyla anlayış, kavrayış ve ihata derecesi birbirinden farklı olduğu gibi her bir insan Kur'an'dan, birikimi oranında nasibini alır. Kur'an'ı kavramak öncelikle onun inzâl edildiği özgün ve iletişim aracı mahiyetindeki dilini kavramakla mümkün olabilir.

Kur'an, Câhiliye dönemi Araplarının kullandığı kavramların asıl anlamlarına bazen dinî ve izafî yeni manalar katmıştır. Bu nedenle Kur'ânî kavram ve lafızların Câhiliye dönemi ve Kur'an'daki anlamlarının tahlil edilmesi büyük önem taşımaktadır. Zira Câhiliye şiiri, Kur'an nâzil olmadan evvel dillendirildiğinden her ikisi arasında mukayese yapmak, Kur'an'daki bazı temel lafız ve kavramların anlamlarını aydınlatacaktır. Bu çerçevede lafız ve kavramların irdelenmesi, Kur'an'ın doğru anlaşılması bakımından önemlidir.¹ Kelime ve kavramların kök anlamları, câhiliye dönemi bağlamındaki kullanımları ve Kur'ân metnindeki siyak içindeki ifade ettikleri anlamların doğru bir şekilde tespit edilmemesi, Kur'ân'ın sahih bir şekilde anlaşılmasını engelleyen bir faktördür.²

"الْخَبْءُ" (Ĥeb') lafzı, Kur'an'ı doğru anlama bakımından üzerinde durulması önem arz eden ifadelerden biridir. Neml Sûresi'nin 27/25. ayetindeki³ *heb'* kelimesi birden çok anlam ağına sahiptir. Bu sözcüğün ilgili ayetteki analizinin yapılması, kök formunun ve temel anlamının bilinmesi ayette kastedilen mananın doğru anlaşılması noktasında muhataplara fayda

¹ Zeki Halis, "Kur'an'da Haşyet Kelimesinin Semantik Analizi ve Haşyet Duygusunun Kullanım Yerleri", *Turkish Studies* 11/5 (2016), 319.

² Ali Kaya, "Kur'an'da Fücûr Kavramının Anlam Alanı", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/2 (Ekim 2022), 773.

³ "أَلَّا يَسْجُدُوا لِلَّهِ الَّذِي يُخْرِجُ الْخَبْءَ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَيَعْلَمُ مَا تُخْفُونَ وَمَا تُنْجُونَ" "Göklerde ve yerdeki sırrı açığa çıkaran, onların gizlediklerini de açıkladıklarını da bilen Allah'a secde etmemek gayretindeler." (en-Neml 27/25).

sağlayacaktır. Sözü edilen kelimenin doğru anlaşılması adına tarihsel, dilsel ve semantik analizlerin yapılması önem arz eder. Ayrıca Arapların, bu lafzı hangi anlamda kullandıkları, “الْخَبْءُ” (heb) lafzının bu minvalde bir kritiğe tabi tutulup tutulmadığının öğrenilmesi; söz konusu kelimenin İslâmî kaynakların bulguladığı sonradan ortaya çıkan bir ifade mi olduğu yoksa İslamiyet öncesi dönemlerde de bu lafzın Araplarca kullanıldığının tespiti hayli önemlidir. Öte yandan heb’ kelimesinin hem İslamiyet öncesi hem de sonrası anlamlarını doğru analiz etmek, Kur’an’ın verdiği mesajın daha derin kavranmasını sağlar. Câhiliye döneminde bu ifadenin ne anlama geldiği ve İslâmî dönemde hangi anlamlara taşındığı gibi soruların cevabının ortaya konulması, konunun önemini ortaya koyan bir diğer boyuttur.

Kur’an’da nadiren karşılaşılan kavram veya ifadeler, bazen anlam yoğunlukları ve genişlikleriyle dikkat çeker. Sözü edilen bu kelimeler, özellikle dilin evrimsel süreçleri göz önünde bulundurulduğunda, dönemin koşullarına göre farklı anlamlar taşıyabilir. Kur’an’ın anlaşılması zor olan anlam katmanları, metnin derinliğini kavrayabilmek için yapılan çalışmalarla açıklığa kavuşturulabilir. Bu da “Garîbü’l-Kur’ân” kavramıyla yakın bir ilişki içindedir. Heb’ sözcüğü, Kur’an’da yalnızca bir ayette geçmesi ve farklı yorumlara olanak tanınması bakımından öne çıkmaktadır. Kur’an’da geçen diğer garîb lafızlar gibi bu kelimenin de izaha ihtiyacı vardır. Bu ve buna benzer sözcüklerin ihtiyaca binaen birer birer tetkik edilmesi Kur’an’ın da anlam yoğunluğunun kavranmasına katkı sunacaktır.

Heb’ lafzıyla ifade edilen “gizlilik” ilgili ayette “yeryüzü ve gökyüzünün gizliliği” ile ilişkilendirilmiştir. Bu bağlamda sözü edilen semâvât ve arzın gizliliğiyle kastedilen sadece yağmur ve bitkiler midir? Yoksa anlam boyutu daha geniş bir perspektiften mi ele alınmalıdır? sorularına cevap aramak, sonuçları tartışmak ve öneriler sunmak bu çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Bu çalışma, heb’ kelimesinin anlamının dar bir çerçeveye sıkıştırılmadan geniş bir perspektiften analiz edilmesini sağlayarak, doğru bir tefsir anlayışına katkı sunmayı hedefler. Bu çalışmanın yapılması, hem kelimenin anlam zenginliğini açığa çıkarmak hem de Kur’an’ın mesajını daha derin bir şekilde anlamak açısından önemli bir adım atılmasına olanak tanımaktadır. Çalışma ile beraber heb’ kelimesinin tarihsel ve semantik boyutlarının analiz edilmesi, ilgili lafzın daha doğru ve kapsamlı bir şekilde anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Kur’an’ı tam anlamıyla kavrayabilmek için tarihsel, dilsel ve kavramsal bilgi eksikliklerinin giderilmesi, ayetin vermek istediği mesajın doğru bir eksende yorumlanması açısından önemlidir. Çalışma, bu tür eksikliklerin giderilmesine de katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Sözü edilen bu lafzın Kur’an’daki kullanımını ve etimolojisini kapsayan, analiz eden herhangi bir akademik teze ya da araştırma makalesine ulaşamamıştır. Bu açıdan çalışmamızın mevzusu itibarıyla alanında özgün bir değere sahip olduğu aynı zamanda hem alana hem de Kur’an’daki evrensel mesajın daha derin bir şekilde anlaşılmasına katkı sunacağı düşünülmektedir. Çalışmamızda ilgili lafzın şiir ve Kur’an’da geçtiği ayetteki anlamları etraflica ortaya konulacaktır. Heb’ lafzı ve müştakları klasik tefsir kaynakları ve lügatlardan yararlanılarak ele alınacak, Câhiliye şiirlerine, bunların yer aldığı divanlara da müracaat edilecektir. Câhiliye şiirlerinden örnekler verilirken çalışmanın sınırlarını aşmama adına belli ölçüde örneklerle iktifa edilecektir. Makalenin genel kaynak yapısına dair bir bilgilendirme yapmamız gerekirse şunu ifade edebiliriz ki, çalışmamız bir kavram analizine dayanması hasebiyle ilk dönem lügatlardan, yakın dönemde kaleme alınmış Türkçe sözlüklere kadar ulaşabildiğimiz tüm eserlerden faydalanılacaktır. Bu bağlamda ilgili lafzın hem lugavî hem de istilâhî anlam ağı ortaya konulacaktır. Lafzın semantik alanında mevcut olan anlamdaş lafızlarla karşıt anlamlı sözcüklere değinilmeyecektir. Böylece heb’ (الْخَبْءُ) lafzını hem Câhiliye dönemi bağlamında hem de Kur’an perspektifinden ele alarak, ilgili sözcüğün anlam dokusuna ait analiz ve sentez yapabilme noktasında literatüre ilişkin bütün detaylara yer verilmesi hedeflenmektedir.

1. Heb' Lafzının Etimolojik Analizi

Hebee خَبَّ fiili يَخْبُو خَبًّا- خَبَّ hebee-yehbeu-heb'en şeklinde 3. baktan gelir. Örtmek, kapamak, gizlemek, saklamak gibi manalar içerir. خَبَّ الشَّيْءِ (hebeeş-şey'e) denildiğinde "Onu gizleyip örttü." manası kastedilir. Bir şeyi, içerisi uygun olan bir kapta saklamak ve kapatmak gibi anlamlara da gelir.⁴ İsim formuyla "الْخَبُّ" (heb') gizlenen, saklanan, örtülen,⁵ görünmeyen,⁶ biriktirilen⁷ anlamındadır. Nitekim Arapçada bir deyim olarak الْخَبُّ مِنَ الْمَالِ مُفِيدٌ فِي الْكِبَرِ "Biriktirilip gizlenen mal, yaşlılıkta fayda sağlar."⁸ denmiştir. Heb' lafzının "Herhangi bir gün için biriktirilen mal" manasına geldiği de ifade edilmiştir.⁹ خَبُّ الْعَدُوِّ (Heb'ül'-ğamd) denildiğinde ise kının kılıcı gizlemesi anlaşılır. Çünkü kın, kılıca örtü olup onu gizler.¹⁰ Aynı kökten gelen خِبَاءٌ (hibâ') çadır manasındadır. Nitekim buğdayın kabuğu tam bir gizlilikle içindekileri gizlediği gibi çadır da kendi içinde bulunanları gizler.¹¹

İslâm öncesi İbrânîce, Habeşçe, Sebeice ve Safâice gibi Sâmi dillerinde de yer alan خَبَّ (hebee) kökü, esasen "gizlemek" ya da "gizli olmak" gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Bu kök, metin ve yazıtlarda bir şeyin saklanması ya da gizlenmesi anlamında karşımıza çıkar ve dilsel bağlamda benzer şekilde "gizlilik" ve "saklama" anlamlarını taşır.¹²

Heb', Hebî', Hebîe (الْخَبِيْءُ- الْخَبِيْءَةُ) şeklinde ifade edilen üç sözcük de "gizlenen şey" anlamına gelir. "الْخَبُّ" (Heb') lafzının müştaklarından olan خَابِيَّةٌ (hâbiye) ve خَوَابٌ (havâb) lafızları aynı anlam tipolojisine sahiptir.¹³ خَبَايَا (Habâya) lafzı خَبِيَّةٌ (hebîe) sözcüğünün çoğuludur. خَبَايَا (Habâya) lafzından kastedilenin ekin olduğu da ifade edilmiştir. Nitekim toprağa tohum atıldığında yeryüzü, tohumu toprağın altında gizlemiş olur. Serpilen/saçılan tohum toprakla gizlenir.¹⁴ İftiâl babından gelen إِيْتَبَّ (ihtebee) fiili gizlendi manasındadır.¹⁵ إِيْتَبَّ لَكَ خَبِيَّةٌ (İhtebe'tü leke hebîen) denildiğinde karşısındaki insandan bir şeyi gizleyip sonra o nesneyi sormak manası kastedilir.¹⁶ Mufâale babından olan خَابًا (hâbee) fiili de karşılıklı iki kişi arasında gizlenen şeyi ifade ederken¹⁷ tefe "ul babından gelen تَخَبَّ (tehebbe) fiili ise bir şeyi alıp saklamak anlamını ihtiva eder.¹⁸

⁴ Muhammed Hasen Hasen Cebel, *el-Mu'cemü'l-iştikâkîyyi'l-muassal li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim* (Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 1431/2010), 1/521.

⁵ Ebül-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mükrim b. Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâr-ü Sadr, ts.), "Hebee", 1/62.

⁶ Şeyh Ahmed Ridâ, *Mu'cemü Metnil-Lüğa* (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1377/1908), "Hebee", 2/214.

⁷ Neccâr İbrâhim Mustafa, Ahmed Ziyâd, Hamid Abdülkâdir Muhammed, *el-Mu'cemü'l-vasîl*, (b.y.: Mektebetü's-Şurûkid-Devliyye, 1424/2003), "Hebee", 1/213.

⁸ Abdülhamid Ömer Ahmed Muhtar, *Mu'cemü'l-lugati'l-'Arabiyye el-Muâsıra* (Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1429/2008), "Hebee", 1/604.

⁹ Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî, İbrâhim es-Samarraî (Beyrut: y.y., ts.), "Hebee", 4/315; Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-lüğa*, thk. Abdusselâm Serhân, (Kahire: Dâru'l-Misriyye li't-Te'lif ve't-Tercüme, ts.), "Hebee", 7/603.

¹⁰ Ebû'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhim el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl* (Beyrut: Dâru'l Kü-tûbi'l-İlmiyye, 1425/2004), 2/31.

¹¹ Muhammed Hasen Hasen Cebel, *el-Mu'cemü'l-iştikâkîyyi'l-muassal*, 1/521.

¹² Naif Yaşar, *A Semantic Study of Vocabulary of the Qur'an: A Comparative Study Based on Semitic Languages* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2023), 1/353.

¹³ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî el-Hârizmî, *Esâsü'l-belâğa*, thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd (Beyrut: Darü'l-Kütûbi'l-İlmiyye, 1319/1998), "Hebee", 1/228.

¹⁴ Cemâluddîn Muhammed Tâhir es-Siddîkî el-Fettenî, *Mecmaü bihâri'l-envâr* (b.y.: Matbaatü Meclis-i Dâireti'l-Mu'ârifî'l-'Osmâniyye, 1387/1967), "Hebee", 2/1

¹⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "Hebee", 1/62.

¹⁶ Sadrüddîn Alî Hân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed Ma'sûm el-Hüseynî İbn Ma'sûm el-Medenî, *et-Tirâz'ül evvel* (İran: Müessesetü Âli'l-Beyt li İhyâit-turas, 1426/2006), 1/64.

¹⁷ Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, "Hebee", 1/228.

¹⁸ Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâil b. Sîde, *el-Muḥaṣṣaṣ* (Beyrut: Darü'l-Kütûbi'l-İlmiyye, ts.), 13/58.

Ḥeb' lafzının asıl manası olan "gizlilik" anlamından uzaklaşarak modern bir konsept şeklinde farklı anlamlara büründüğü de dikkat çeker. Bu ifade, bazen yanan bazen sönen şey¹⁹ anlamında kullanıldığı gibi bir nesnenin başka biri tarafından ihata edilip anlaşılmasını engelleme manasına da gelir.²⁰ Ayrıca ḥeb' sözcüğünün su,²¹ yağmur²² anlamına geldiğine vurgu yapılmıştır. Ḥeb' kelimesinden türeyen خَابَةٌ (ḥâbie) sözcüğü de çelenk ya da çerçeve anlamlarına gelir.²³ Ḥeb' lafzının müştaklarından olan مُحَبَّاءٌ (muḥabbee) lafzı bayanlar için kullanıldığında henüz evli olmayıp hanesinde sebat eden, aynı zamanda cömert olan kadını niteler. Aynı kökten gelen حُبَّةٌ (ḥubee) sözcüğü, bayanlara nispet edildiğinde yukarı doğru bakıp sonrasında kendini gizleyen kadın anlamına gelir.²⁴ Ayrıca حَبَاءٌ (ḥibâ') lafzı çadır anlamına geldiği gibi kıldan olmayıp yünden yapılan iki ya da üç sütun üzerine duran binaların ortak adı olarak da kullanılır.²⁵ Bu lafzın bir hayvanın üzerinde, genellikle görünmeyen bir yerinde bulunan ve ateşle veya sıcak bir cisimle dağlama yapılarak o hayvanın tanınmasını sağlayan işaret anlamına geldiği de ifade edilir.²⁶

Görüldüğü gibi ḥeb' formu ve müştaklarının kullanımlarında farklı anlamlara işaret edilse de birincil mana olarak "gizleme" anlamının öne çıktığı dikkat çeker. Dolayısıyla lugavî çerçevesini ortaya koyduğumuz ḥeb' ile vurgulanan mihver manayı "gizlenen, saklanan" kelimeleriyle Türkçeleştirmek çok daha isabetli olacaktır. Ayrıca bu lafza "örtmek, kapamak, kaybolmak, biriktirmek" gibi benzer anlamların da yüklendiği ve bunun da ḥeb' ifadesiyle müsterek bir anlam dokusuna sahip olduğu görülür. Keza sözü edilen bu lafızların ḥeb' kelimesinin temel/kök anlamıyla ilintili olduğu söylenebilir.

2. Câhiliye Dönemi Şiir ve Divanlarında Ḥeb' Lafzının Anlam Çerçevesi

Ḥeb' lafzının aynı kökten farklı türevleri ile hem fiil hem de isim formuyla Câhiliye dönemi şiirlerinde çokça kullanıldığı dikkat çekmektedir. İslam öncesi Arap toplumunun inanç ve kültür yapısında önemli bir figür olarak kabul edilen el-Kâhin el-Huzâ²⁷ hüküm vermesi için kendisine gelen heyete cevap verirken şu ifadesinde ḥabee fiiliyle gizliliğe işaret etmiştir.

لَقَدْ خَبَأْتُ لِي أَطْبَاقَ جُمُجْمَةٍ مَعَ الْفَلَنْدَحِ أَبِي هَمَّهْمَةٍ

¹⁹ Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalib, *Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak* (Limasol: el-Ceffan ve'l-Câbî, 1413/1993), 137.

²⁰ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm* (b.y.: Camiatü Ümmi'l-Kura, 1430/2009), 1/290.

²¹ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs b. Ebî Hâtîm er-Râzî, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm*, thk. Esad Muhammed et-Tayyib (Riyad: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1417/1997), 9/2868; Ebûl-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kuraşî ed-Dimeşkî, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed Selâme, (Riyad: Dâru Tayyibe, 1418/1997), 6/187.

²² Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî, *Kitâbü'l-'Aẓame*, thk. Ridâullah b. Muhammed (Riyad: Dâru'l-Azime, 1408/1998), 4/1262; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Merkezü Hicr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsât el-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 1424/2003), 11/357.

²³ Ebû Mervân Abdülmelik b. Habîb b. Süleymân es-Sülemî, *Kitâbü't-Târîh* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1429/2008), 137.

²⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "Ḥabee", 1/62.

²⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "Ḥabee", 1/62.

²⁶ Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'Ayn*, 4/315.

²⁷ Cemâluddin Ebu'l-Haccâc Yusuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'i'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1413/1992), 21/597.

“Büyük, heybetli, güçlü ses çıkaran kişiyle beraber benden içecek kaplarını gizlediniz.”²⁸

Heb' lafzının fiil türevlerinden olan حَبَّأ (hebbē) ve حَبَّى (hebbâ) lafızlarının da bu dönemde dillendirilen şiirlerde aynı anlam çizgisinde olduğu görülür. Arap şiirinin İslâm öncesi dönemine ait ileri gelen şairlerinden olan el-Burc b. Müshir et-Tâî (öl. 30/595),²⁹ dört arkadaşına kâhine gitmeden önce hitap ederken tef'îl babından حَبَّأ (hebbē) fiilini gizlilik manasında kullanarak şöyle demiştir:

لِيُخَبِّي كُلُّ وَاحِدٍ مِنْكُمْ حَبِيًّا وَلَا يُخْبِرْ بِهِ صَاحِبَهُ لِنَسْأَلَهُ عَنْهُ فَإِنْ أَصَابَ عَرَفْنَا عِلْمَهُ وَإِنْ أَخْطَأَ إِرْتَحَلْنَا عَنْهُ

“Her biriniz içinde bir sır saklasın ve bunu arkadaşına da söylemesin. Daha sonra kâhine soralım. Şayet kâhin doğru cevaplarsa bilgisine güvenelim, yanlış cevaplarsa da ondan uzak duralım veya ondan uzaklaşalım.”³⁰

Câhiliye dönemi Arap şairlerinden biri olarak bilinen İbnü'l-Hudadiyye el-Huzâî (öl. 10/612)³¹ de develerin yorgunluğunu, yolculuğun çetin şartlarını ve bu zorlukları aşma gayretini betimlediği şu beyitinde tefe‘ul babından gelen تَحَبَّى fiiliyle gizlendi/perdelendi manası kastetmiştir:

خَاضَتْ بِنَا عَوْلَهُ وَالْعَيْسُ وَإِنَّهُ تَحَبَّى بِهَا الْيَعْفُورُ فَأَكْتَسَا

“Meşakkati bizi derinden etkiledi. Develer de bitkin ve yorgun düştü. Yaban geyiği yuvasına çekilip gizlendi.”³²

İslam öncesi Arap toplumunun şiir ve divanlarında heb' ifadesinin isim türevlerine dikkat edilecek olursa bu lafız farklı birkaç manada kullanılsa da yaygın ve baskın anlamının gizlenen/örtülen şeklinde olduğu görülür. Nitekim Hz. Peygamber'in dedesi Ebû'l-Hâris Abdülmuttalib b. Hâşim (öl. 570'ten sonra) dönemin ünlü kâhinlerinden Seleme el-'Uzrî'ye sakladıkları bir bilgiyi açığa çıkarmasını, kehanetle ilgili ritüellerini yansıtmalarını isterken heb' lafzıyla gizlenen ve örtülen manalarını kastetmiştir:

قَدْ حَبَّأْنَا لَكَ حَبًّا فَأَنْبَأْنَا عَنْهُ ثُمَّ تُخْبِرُكَ بِحَاجَتِنَا

“Senin için bir sır sakladık. Onun hakkında bize bilgi ver. Sonrasında sana ihtiyacımızı bildirelim.”³³

Arap recez şiirinin en önemli mümessili olarak addedilen şair Rü'be b. 'Accâc (öl. 145/762)³⁴ da şu beyitinde heb' lafzının gizlilik manasına atıfta bulunarak şöyle demiştir:

²⁸ Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr b. Habîb, *el-Münemmak fî ahbâri Kureyş*, thk. Hurşid Ahmed Faruk (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1405/1985), 99.

²⁹ Câhiliye döneminde yaşamış şair ve savaşıdır. Arapların, cömertliğiyle meşhur bir figürü olan Hatem et-Tâî'nin babasıdır. Kabilesinin bulunduğu yerden ayrılarak Kudüs'e gitmiş ve Hristiyan olmuştur. Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Mûsâ b. Muhammed b. Abdilmelik b. Saîd el-Mağribî, *Neşvetü 'l-ğarab fî târîhi Câhiliyyeti 'l-'Arab*, thk. Nusret Abdurrahman (Amman: Mektebetü'l-Aksa, 1402/1982), 233.

³⁰ Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. el-Hasen Merzûkî, *el-Ezmine ve 'l-emkine*, nşr. Halil el-Mansur (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1997), 402.

³¹ Câhiliye döneminin önemli bir şairidir. Cesur, tehlikeli, asi ve başına buyruk biri olarak tanınır. Ebû'l-Ferec Ali b. el-Huseyn el-İsfahânî, *Kitâbu 'l-Eğânî*, thk. İhsân Abbâs vd. (Beyrut: Dâru Sâdır, 1429/2008), 14/93.

³² Hâtîm Sâlih ed-Dâmin, *'Aşeretü şü 'arâ' muqillûn* (Bağdat: Vizâretüt-Ta'lim, 1411/1990), 36.

³³ Ahmed Zeki Safvet, *Cemheretü'l-ğarab fî usûri 'l-'Arabîyyeti 'z-zâhire*, (Mısır: Mustafa El-Babi El-Halebi ve Evladuh, 1352/1923), 1/337.

³⁴ Rahmi Er, “Rü'be b. 'Accâc”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 35/282.

وقد أَكُونُ مَرَّةً نَطِيسًا ... بِخَبَاءٍ أَدَوَاءِ الصَّبِيِّ يَقْرِيَسَا

“Gençliğin hastalıklarının gizliliğinde ehil, bazen de tıpta uzman olurum.”³⁵

Kur'an'a hareke sistemini kazandıran ve Arapça gramerin temel ilkelerini belirleyen âlim, şair Ebü'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688)³⁶ Dîvânında heb' lafzının müştaklarından olan الْحَبِيءُ (el-hebîu) ism-i mefûlünü muhafaza edilen, saklanan manasıyla ilişkilendirmiştir:

وَحَيْرٌ حَبِيءٍ فِي إِمْرِي عِنْدَ مَوْطِنٍ إِذَا جَامَعَ الْإِسْلَامَ مَجْدُ عُرُوقِ

“Bir yurttaki kişide saklanan en iyi şey, köklerin yüceliği İslâm ile bir araya geldiğinde olur.”³⁷

Hicivleriyle tanınan ünlü Arap şairi İbnü'r-Rûmî (öl. 283/896)³⁸ dîvânında hebbec fiili-nin ism-i mekânı olan مُحَبَّبًا (muḥabbe') lafzını “gizlenme yeri” olarak betimlemiştir:

و غَزَالٌ ذُو دَلَالٍ كُلُّهُ دَاخٌ وَ مَآخٍ هُوَ دِعْصٌ وَهُوَ غُصْنٌ
تَتَهَادَاهُ الرِّيحُ فَمَقَبَاهُ رَشِيقٌ وَمُحَبَّاهُ رَدَاخٌ

“Nazlı bir ceylan, baştan ayağa güzellik ve çekicilik dolu; yumuşak ve esnek. O öyle sağlam ve güçlü bir daldır ki rûzgâr onu nazıkçe sallar. Onun gizlendiği yer de geniş ve narindir.”³⁹

İslâm öncesi dönemdeki mevcut şiir ve divanlarda heb' lafzının kısmen de olsa yerleşmiş olan geleneksel terkipten alınıp farklı anlam tipolojilerinde kullanıldığına da rastlanır. Örneğin heb lafzının çoğulu olan حُبُوء (hubu') sözcüğünün Arap Edebiyatı şairlerden biri olan 'Arik et-Tâî'nin (öl.50/575)⁴⁰ şu beyitinde “bulut” anlamında kullanılması dikkat çeker:

أَتَيْنَاهُ نُسَائِلُ عَنْ حُبُوءٍ فَقَدَرْنَا أَنْ سَيَبْعَلُ بِالْعِنَادِ

“Ona (Kâhine) bulutlar hakkında sormak için geldik. O (kâhin) ise inatçılık ile karşılaşıp şacağını takdir etti.”⁴¹

Heb lafzının isim türevlerinden حِبَاءُ (hibâ') kelimesinin bu dönemdeki şiirlerde “tabut” şeklinde dairesel yıldızlara verilen isim olarak ifade edildiği görülür. Yıldızların ve burçların zafer üzerindeki etkisini tarif etmek isteyen kişi şu beyitte حِبَاءُ (hibâ') lafzının çoğulu olan الْأَحْبَاءُ (el-ehbâ') sözcüğünü “yıldız” manasında kullanmıştır:

وَيَسْغَدُ الْأَحْبَاءُ أَخْبِيْتُ أَرْضًا بَعْدَ نَهَبٍ وَقَتْلٍ قَوْمٍ كَثِيرٍ

“Yağmalamadan ve çok sayıda insanın öldürülmesinden sonra yıldızların desteğini alarak bir diyarı ele geçirdim.”⁴²

³⁵ Alim Lugavî Kadîm, *Şerhu Dîvân Rü'be b. el- 'Accâc*, thk. Dâhî Abdülbakî Muhammed (Kahire: Mecmaü'l-Lügal- 'Arabiyye, 1429/2008), 3/222.

³⁶ Tevfik Rüştü Topuzoğlu, “Ebü'l-Esved ed-Düelî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 10/311.

³⁷ Ebü'l-Esved ed-Düelî, *Dîvân*, nşr. M. Hasan Âlü Yâsîn (Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilal, 1417/1998), 283.

³⁸ İsmail Durmuş-Mustafa Çuhadar, “İbnü'r-Rûmî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 21/186.

³⁹ Ebü'l-Hasan Ali bin Abbas bin Cüreyc İbnür-Rûmî, *Dîvân*, thk. Hüseyin Nassar, (Kahire: Darül-Kütüb ve'l-Vesaikü'l-Kavmiyye, 1424/2003), 2/549.

⁴⁰ Seyyid b. Ali el-Mersafî, *Kitabu Rağbeti'l-âmil min-kitabi'l-kâmil* (Beyrut: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, 1348/1969), 7/149.

⁴¹ Muhammed Abdülcevâd, *Şecerü'd-dür* (Kahire: Dârü'l-Maârif, 1347/1968), 133.

⁴² Ebü Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî, *Kitâbü't-Ticân fî mülûki Himyer*, thk. Merkezi'd-dirasat ve'l-ebhasi'l-Yemeniyye (San'a: y.y., 1374/1979), 477.

Câhiliye dönemi şairlerinden olan Tarafe b. Abd (öl. 564 [?])⁴³ ise şu beyitinde hîbâ' lafzıyla “çadır” manasını kastetmiştir:

تَقْصِيرُ يَوْمِ الدَّجْنِ وَالْدَّجْنُ مُعْجَبٌ ... بِبَهْكَنَةٍ تَحْتَ الْخِبَاءِ الْمُعَمَّدِ

“Bulutlu günün eksikliği ve bulutluluk...Gençlikle beraber direkli çadırın altında hayran bırakıyor.”⁴⁴

Câhiliye dönemi Arap toplumunda heb' lafzının isim türevlerinden olan خَابِيَّة (hâbiye) kelimesinin içerisine su ve benzeri sıvıların konulduğu “büyük küp, varil, fıçı” gibi anlamlarda kullanıldığı görülür. Bu dönemde ün kazanmış ve Arap Edebiyatı'nda önemli bir yer edinmiş şairlerden en-Nemr b. Tevleb el-'Uklî (öl. 14/635)⁴⁵ sözü edilen bu lafzı Dîvânında şu ifadelerle aynı mana düzleminde kullanmıştır:

قَامَتْ تَبْكِي أَنْ سَبَّأْتُ لَفِئَةً زَقَاً وَخَابِيَةً يَغُودِ مُقْطَعِ

“Ağlayarak ayağa kalktı çünkü genç adamlar için bir tulum ve bir küp içkiyi kesik bir dal ile yağmaladım.”⁴⁶

Görüldüğü üzere Araplar, Kur'an nâzil olmadan evvel, heb' lafzı ve türevlerine birincil mana olarak *gizleme, örtme, saklama, biriktirme* gibi anlamlar yüklemişlerdir. Bu manaların yanı sıra ilgili lafız “bulut, yıldız, varil, çadır” gibi farklı anlamlarda kullanılsa da dikkat edildiğinde kelimeye yüklenen bu yeni manalar onun temel/kök anlamından bağımsız ve soyutlanmış değildir. Bu itibarla bu sözcükler arasında direkt bir anlam bağı ve paralellik mevcuttur. Örneğin heb' lafzından türeyen hîbâ (çadır) içindeki ev halkını gizler. Bu perspektiften bakıldığında çadır fizikî manada zahir olan bir nesneyi örtüp gizleme işlevini yerine getirir. Dolayısıyla sözü edilen diğer lafızların da gizleme, örtme, perdeleme anlamının manen içerisinde mündemiç olduğunu söylemek mümkündür.

3. Kur'an'da Heb' Lafzının Anlam Alanı

Dinî metinlerin anlaşılabilmesi sürecinde muğlak lafızların öğrenilmesi ve anlam katmanlarının keşfedilmesi, öncelenmesi gereken elzem bir konudur. Dolayısıyla dinî metinlerin vermek istediği mesajlar ve ilgili mesajların uhdesinde saklı bulunan varlık, evren ve Allah tasavvuru; kavram yapıları içerisinde sergilenmektedir. Başka bir ifadeyle ilâhî öğretiler, tüm muhataplarına kavram örgüsü içerisinde arz edilmektedir. Böylece temel konumda olan kavramlar, ilâhî metnin kelime hazinesinin ilişkiler örgüsünde dikkate değer bir semantik alan oluşturur.⁴⁷

⁴³ Câhiliye döneminin meşhur şairlerinden birisidir. Şeceresi Araplar'ın büyük dedesi Ma'd b. Adnân'a kadar uzanır. Meşhur olan görtüşe göre uzun olan kasidesinin pâyesine bakılarak kendisinin 'İmru'u'l-Kays'tan sonra şiir kalitesi yönüyle ikinci sırada geldiği ifade edilmiştir. Ebû Zeyd el-Kureşî olarak da anılan ve Cemheretü *Eş'âri'l-'Arab* adlı eseriyle tanınan edibe göre, Tarafe'nin kasidesi Câhiliye döneminde yedi şaire ait seçkin kaside koleksiyonunun ardından gelir. Tarafe'nin asıl ismi 'Amr olup kaynaklarda doğum ve ölüm tarihi hakkında çok az bilgiye rastlanır. Mustafa Sâdık er-Râfi'î, *Târîhu âdâbil-'Arab* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1394/1947), 3/224.

⁴⁴ Ebû Ömer b. Ahmed b. Muhammed b. Abdurabbih, *el-'İkdü'l-ferîd*, thk. Abdulmecid et-Terhînî (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404/1938), 4/74.

⁴⁵ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Esbahî el-Mâlekî el-Girnâtî, *Ravzatü'l-a'lâm bi-menazile'l-'Arabiyye min 'ulûmi'l-İslâm* (Trablus: Kulliyetü'd- Da'veti'l-İslâmiyye, 1429/1999), 2/623.

⁴⁶ Nemr b. Tevleb el-'Uklî, *Dîvân*, thk. Muhammed Nebil Tarifi (Beyrut: Dâru Sâdir, 1421/2000), 83.

⁴⁷ Hasan Türkmen, “Kur'an'da Küfür Kavramının Semantik Analizi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 14/76 (Şubat 2021), 778.

Kur'an, içerdği âyetlerle bireylere dini yükümlülüklerini hatırlatan bir tebliğ ve davet işlevi görmektedir. Bu davet, muhatap toplumun kullandığı ve aşına olduğu dil ve üslupla yapılmakta, bazen açık ve sade ifadelerle, bazen de dilin inceliklerinden kaynaklanan çok anlamlı kapalı ibarelerle sunulmaktadır. Anlamı kapalı olan âyetler, müfessirler tarafından farklı açılardan yorumlanmış ve olası anlamlar tefsirlerde yer bulmuştur.⁴⁸

Kur'an'daki "الْخَبَاءُ" (heb') lafzı da içerisinde nice hikmetlerin mahfuz olduğu ve müfessirler tarafından çeşitli perspektiflerden yorumlanan çok anlamlı bir ifade olarak karşımıza çıkmaktadır. İlgili lafız Kur'an'da sadece tek bir yerde Neml Sûresi'nin 27/25. ayetinde, isim formuyla zikredilmektedir. Bu lafzın içerdği manaları aşağıdaki şekillerde açıklamak mümkündür:

3.1. Gökyüzü ve Yeryüzünün Gizlilikleri

Heb' lafzının "Göklerde ve yerdeki sırrı meydana çıkaran, onların gizlediklerini de açıkladıklarını da bilen Allah'a secde etmemek gayretindeler. (en-Neml 27/25) ayetinde gökyüzü ve yeryüzündeki gizliliklere şamil olduğu ifade edilmiştir.⁴⁹ Ancak müfessirler filolojik/lugavî anlamını ortaya koyduğumuz ilgili lafzın gizlilikten kastedilen bağlamı konusunda farklı çıkarsamalarda bulunmuşlardır. Söz konusu farklılıklar, ayetteki ilgili ifadenin doğru karşılığının tespiti noktasında önem arz eder. Başka bir ifadeyle bu lafzın özünü ve omurgasını oluşturan "gizlilik" anlamı mihver mana iken⁵⁰ "الَّذِي يُخْرِجُ الْخَبَاءَ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ" "Göklerde ve yerde gizli olanları açığa çıkaran" (en-Neml 27/25) ayetindeki "gök ve yerdeki gizliliğin" kapsamı üzerinde ayrışmalar olmuştur.

Müfessirlerin kahir ekseriyeti gökyüzünün gizliliğinden kastedilenin yağmur, yeryüzünün gizliliğinden murad edilenin ise bitkiler olduğuna vurgu yapmışlardır.⁵¹ Allah'ın yeryüzünde insanlara rızık olarak ortaya çıkardığı, gökyüzünden de yağmur olarak indirdiği her şey gizlilik kapsamının şümûlüne girer. Gökler yapışık yağmur yağdırmaz, yerler de birleşik ve bitki bitirmezken Allah semayı yağmur, yeryüzünü de bitki ile ayırmıştır.⁵² Bir görüşe göre de gökyüzünün gizliliğiyle yağmur ve kar; yeryüzünün gizliliğiyle ağaçlar, yerdeki defineler ve

⁴⁸ Süleyman Pak, "Kur'an'daki ille'l-Mevdede fi'l-Kurbâ İfadesinin Manaya Delâleti Yönüyle Çevirisi ve Yorumu Üzerine Bir Değerlendirme", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 8/1 (Nisan 2024), 336.

⁴⁹ Ebû'l-Leys İmâmü'l-Hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî, *Bahrü'l-ulûm*, thk. Ali Muavvid Âdil, Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1993), 3/494.

⁵⁰ Muhammed Hasen Hasen Cebel, *el-Mu'cemü'l-iştikâkîyyi'l-muassal*, 1/521; Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhîf*, thk. Şeyh Adil Ahmed Abdülmevcûd, Şeyh Ali Muhammed Muavvid (Beyrut: y.y., 1413/1993), 7/67; Muhammed Tâhir b. Âşûr, *Tefsiru't-tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dârü't-Tunusiyye, 1428/1984), 19/255.

⁵¹ Ebû İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'an*, thk. İmâm Ebû Muhammed b. Âşûr (Beyrut: Darü İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1422/2002), 20/232; Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, thk. Muhammed Abdünnemir, Osman Cuma Dumayriyye, Süleyman Müslim el-Harş (Riyad: Dârü Taybe, 1409/1989), 6/157; Muhammed Senâullah Osmânî el-Mazharî, *Tefsîrû'l-Mazharî*, thk. Ahmed İzzu İnâye, (Beyrut: Darü İhyâit-Turâsi'l-'Arabî, 1425/2004), 7/116.

⁵² Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992), 8/42-43; Me'mûn Hammûş, *et-Tefsîrû'l-Me'mûn alâ menheci't-tenzîl ve's-şahîhi'l-mesnûn -mesnûn* (Dimeşk: Muvafakatü Vizareti'l-İ'lam, 1428/2007), 5/539.

toprağa gömülü ölümler kastedilmiştir.⁵³ Öte yandan bu lafzın yıldızların doğuşunu da muhtevasına aldığı ifade edilmektedir.⁵⁴

Gökyüzü ve yeryüzünün gizliliğinden kastedilenin gaip olan/görülme-yen her şeyin olması da muhtemeldir. Bu meyanda mana "Allah gökyüzünde ve yeryüzünde gaip olan/görülme-yen her şeyi bilir." şeklinde olur. Bu görüşe delil ise "Gizlediğiniz ve açığa çıkardığınız şeyleri bilir."⁵⁵ ayetidir.⁵⁶ Allah gökyüzü ve yeryüzü ehlinin sırlarını açığa çıkarıp i'lam eder.⁵⁷

Taberî (öl. 310/923) *الَّذِي يُخْرِجُ الْخَبَاءَ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ* ayetindeki "فِي" harfi cerinin "مِنْ" manasında olduğunu ifade etmiştir. Ona göre Araplar arasında bu tür kullanımlar şâyi olup anlam *يُخْرِجُ الْخَبَاءَ مِنَ السَّمَاوَاتِ* "Gökyüzünden gizliliği çıkarır" şeklinde olur.⁵⁸

Bazı müfessirler semâvâtın gizliliğiyle yağmura işaret edildiğini ancak yeryüzünün gizliliğiyle "yerin hazinelerinin"⁵⁹ ya da "madenlerinin"⁶⁰ kastedildiğini dile getirmişlerdir. Müfessirlerden Katâde (öl. 117/735) ise ayetteki gizlilik lafzına farklı bir perspektiften yaklaşarak ilgili lafzın karşılığının "Gökyüzü ve yeryüzünün gizemleri" olduğunu vurgulamıştır.⁶¹ Fahreddin er-Râzî de (öl. 606/1210) gizliliğin anlam dokusuna dair farklı bir çıkarsamada bulunmuştur. Müfessire göre sözü edilen yerin gizliliğinin ortaya çıkarılması kadın ve erkeğin göğüsleri ile bel arasından bir suyun çıkarılması anlamına gelir.⁶² Ebüssüüd Efendi (öl. 982/1574) de gizliliğinin anlam katmanlarına dair farklı bir bakış sergilemiştir. Ona göre semâvât ve arzın gizliliğinin ortaya çıkarılması ufukların gerilerinde saklandıktan sonra yıldızların parlayıp ufuklarından görünür hale gelmesi, yağmurun yağması ve bitkilerin yeşermesini kapsar.⁶³ Öte yandan semâvâtın gizliliğinin arzın gizliliğini ortaya çıkardığı da ifade edilir.⁶⁴

Burada söz konusu gizlilik esasen başka bir şeyin içinde saklanan ve gizlenen durumu ifade eder. Bu tarz haller yerin altındaki su misali mahlûkatın idrak edemeyeceği ölçüde gizliliğe haizdir. Ayette Allah gizliliği semâvât ve arzla tahsis etmiştir. Zira bu sınırlama beşeriyetin de gözlemleyebileceği nihâî sondur. Bulutlar, yağmur, bitki örtüsü ayrıca bunların gök gürültüsü ve şimşek gibi sonuçları gizliliğe matufken sonradan nasıl açığa çıktığı pekâlâ görülebilir.

⁵³ Semerkandî, *Baḥrû'l-'ulûm*, 2/494.

⁵⁴ Mazharî, *Tefsîrû'l-Mazharî*, 7/116.

⁵⁵ en-Neml 27/25.

⁵⁶ Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez- Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, thk. Abdulcelil Abduh Şelebî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988), 4/116; Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü'rî el-Vâhidî, *et-Tefsîrû'l-basîṭ*, thk. Ahmed b. Muhammed b. Sâlih el-Hammâdî (Riyad: Silsiletur-Resâil el-Câmi'iyye, 1430/2008), 17/214.

⁵⁷ Semerkandî, *Baḥrû'l-'ulûm*, 2/116.

⁵⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 18/43; Cemâluddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *Zâdû'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr* (Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1423/2002), 3/359.

⁵⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1384/1965), 16/45.

⁶⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "Ḥebee", 1/62.

⁶¹ Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân*, 16/145.

⁶² Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb* (Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1417/1997) 24/192; Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Min Esrâri't-tenzîl* (Kahire: Darü'l-Müslim, ts.), 1/39.

⁶³ Muhammed b. Muhammed el-İmâdî Ebüssüüd, *İrşâdû'l-'aḳli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* (Beyrut: Dârü İhyait-Turâsi'l-Arabî, ts.), 6/282.

⁶⁴ Neccâr İbrâhîm Mustafa, Ahmed Ziyâd, Hamid Abdülkâdir Muhammed, *el-Mu'cemü'l-vasîṭ*, "Ḥebee", 1/213.

Yükselen ve batan yıldızlar, rüzgârlar, soğuk ve sıcak, hareket ve sükûnet, konuşma ve sessizlik gibi Allah'tan başka kimsenin sayamayacağı ölçüde sözü edilen bu oluşumlar da evvelde örtülü iken nasıl açığa çıkarıldığı mahlukat tarafından tabii olarak müşahade edilir. Allah, söz konusu tüm bu varlıkları gayb âlemindeyken görülen âleme tecelli ettirir.⁶⁵

Muînüddin el-Îcî (öl. 905/1500) bu konuda farklı açıdan bir değerlendirme yaparak söz konusu gizliliğin boyutunun umûmî olduğunu vurgular. Ona göre gizliliğin kapsamı yağmurun yağması ve bitkilerin yeşermesine şamil olduğu gibi erkek ve kız çocukları ayrıca bunların dışında kalan mahlûkatın yaratılmasına da matuftur.⁶⁶ Bu bağlamda Allah ister gökyüzünde ister yeryüzünde nerede olursa olsun her gizliliğe muttalidir.⁶⁷

Gizlilik, Allah'ın, mahlûkatın görmesi ve insanlara fayda sağlaması için izhar ettiği her şeyi kapsamına alır.⁶⁸ Ayrıca Allah'ın, ortaya çıkarıncaya kadar insanlar için biriktirdiği her şey yine gizliliğin mülâzımına dahildir.⁶⁹ Nitekim “*Allah'ın indinde her şey bir ölçüye bağlıdır. Gaybı da görülen âlemi de bilen, sonsuzca yüce Allah'tır.*” (er-Ra'd 13/8-9) ayeti bu gerçeği teyid eder. Böylelikle akıl sahipleri bunu yaratılış şaheserleri ve sanat incelikleri olarak algırlarlar.⁷⁰ Öte yandan uçsuz bucaksız evrendeki gayb perdesinin ardında saklı, aynı zamanda her şeyin metaforu mesabesinde olan⁷¹ ve insanların özüne vakıf olamadığı sözü edilen gizliliğin açığa çıkarılması Allah'ın kudret sıfatının da bir tecellisidir.⁷²

Selefi âlimlerden es-Sa'dî (öl. 1889/1956) yerin gizliliğinin anlam muhtevasıyla ilgili değişik bir yaklaşım sergiler. O, müfessirlerin çoğunluğunun aksine yerin gizliliğini Sûr'a üfürüldüğü vakit yaptıklarının karşılığını vermek üzere ölümlerin yerden çıkarılması olarak tamamen farklı bir anlam ağı çerçevesinde yorumlar.⁷³

Nihâi olarak şunları söyleyebiliriz ki ayette işaret edilen göklerin ve yerlerin gizliliği kanaatimizce umûmî bağlamdadır. Gizliliğin açığa çıkarılması sadece yağmur ya da bitkiler ekseninde değildir. Allah, kâinata gizli kapaklı, üstü örtülmüş, küçük büyük ne varsa her şeyin bilincindedir ve dilediği zaman ortaya çıkarır. Nitekim aynı ayetin içerisinde yer alan “*Gizli*

⁶⁵ Ebü'l-Hasen Burhânüddin İbrâhîm b. Ömer b. Hasen er-Rubât el-Hirbevî el-Bikâ'î, *Naẓmü'd-dürer fi tenâsübi'l-âyât ve's-süver* (Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.), 14/153.

⁶⁶ Muînüddin Ebü'l-Meâlî Muînüddin Muhammed b. Abdurrahmân el-Îcî, *Câmi'u'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'an*, thk. Abdu'l-Hamîd Hindâvî (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2004), 3/213.

⁶⁷ Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1427/2007), 4/177; Ebü't-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Hân b. Hasen b. Alî el-Kannevcî, *Fethu'l-beyân fi makâşidi'l-Kur'an*, thk. Abdullah b. İbrâhîm el-Ensârî (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1412/1992), 10/36.

⁶⁸ Ebü'l-Fütûh Abdülhamîd b. Muhammed el-Mustafâ b. Mekki b. Bâdis, *Tefsîru İbn Bâdis fi mecâlisi't-tezkîr min kelâmi'l-hakîmi'l-habîr* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1412/1992), 1/275.

⁶⁹ Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ Ebü Zehre, *Zehretü't-tefâsîr* (Kahire: Dârü'l-fikri'l-'Arabî, ts.), 10/5449.

⁷⁰ İbn Bâdis, *Tefsîru İbn Bâdis*, 1/275.

⁷¹ Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, (Kahire: Dârüş-Şurûk, ts.), 4/2639.

⁷² Kannevcî, *Fethu'l-beyân fi makâşidi'l-Kur'an*, 10/36; İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*, (Tunus: ed-Dârü't-Tunusiyye, 1428/1984), 19/255.

⁷³ Abdurrahman b. Nâsır b. Abdillâh es-Sa'dî, *Teysîru'l-Kerîmi'r-Rahmân fi tefsîri kelâmi'l-Mennân*, thk. Abdurrahman b. Muallâ el-Lüveyhik (Riyad: Mektebetü Âbikân, 1422/2001), 1/604.

tuttuklarını ve açığa çıkardıklarını bilen Allah'a secde etmeleri gerekmez miydi?"⁷⁴ ifadesi bu tasavvurun en büyük argümanıdır.

3.2. İnsanlara İlişkin Gizlilikler

Müfessirlerden bazıları ayette vurgulanan heb' lafzıyla ifade edilen gizliliğin anlam katmanlarından birinin de insanların dünya hayatında birbirlerinden gizledikleri objeler olduğuna vurgu yapmışlardır. İnsanlar dünyada birbirlerinden hayır ve şer odaklı birtakım konuları gizleyebilirler. Ancak Allah, kıyamet gününde sözü edilen tüm bu gizliliklerin mahiyetini apaçık bir şekilde insanların gözlerinin önüne serecektir.⁷⁵

Bakara Sûresi'nde geçen "*Oysa Allah gizlemekte olduğunuzu ortaya çıkaracaktır.*"⁷⁶ ayeti ile Neml Sûresi'nin 27/25. ayetindeki heb' lafzının öne çıkan birincil manası arasında direkt bir anlam bağı ve benzerlik mevcuttur. Allah, sözü edilen her iki ayette de insanların gizlediklerinin tümünü ortaya çıkaracağını bildirmiştir. Söz konusu gizliliğin açığa çıkarılmasıdaki maksat kapalı, üstü örtülmüş konuları aydınlatmak, insanlara duyurmak ve onları söz konusu gizliliğin künhüne muttali kılmaktır. Nitekim Allah, her muğlaklığı ortadan kaybolduktan sonra dahi kaynağından çıkaracak ve insanlara izhar edecektir.⁷⁷

Heb' lafzıyla kastedilen gizliliğin açığa çıkarılması bütünsel mana ifade eder. Dolayısıyla bu lafzın anlam örgüsü kişilerin birbirlerinden gizlediği her şeyi kapsamına alır. Nitekim Allah, kullarının gizlediği her unsuru kıyamet gününde afişe edecektir. Çünkü o gün sırlar açığa çıkacak ve insanlar, görülen ve görülmeyen âlemi bilen Allah'ın huzurunda toplanacaktır. Kullarının bireysel işleri, eylemleri ve halleri dahil hiçbir husus Allah'a kapalı kalmayacaktır.⁷⁸ "*O gün arz olunursunuz, hiçbir saklınız gizliniz kalmaz.*"⁷⁹ "*O gün onlar ortaya çıkacaklar, Allah'a hiçbir şeyleri gizli kalmaz.*" "*Bugün hükümrانlık kimin elindedir.?*" denir. Hepsi: "*Her şeye kâdir olan tek Allah'ındır.*" derler.⁸⁰ ayetleri de bu manayı vurgulamaktadır. Bu bağlamda cinayet işleyen biri böylesi bir ameliyenin akabinde kendisi ve destekleyenleri olayın üstünü örtmek isteseler de Allah, onların tüm gizliliklerini açığa çıkarır. Ayrıca kendisini bilmeyenleri de durumundan haberdar eder.⁸¹

Özetle Allah evrende gizli kapaklı, üstü örtülü, kamufle edilmiş, görülen ve görülmeyen her şeyi ibraz ettiği gibi insanların iç âlemindeki gizlilikleri de izhâr eder.

⁷⁴ en-Neml 27/25.

⁷⁵ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*, thk. Mecdi Baslum (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1425/2004), 8/112; Komisyon, *Mevsû'atü't-tefsîr el-mevdû'î* (Riyad: Merkezu Tefsir lid-Dirâseti'l-Kur'âniyye, 1440/2019), 28/175.

⁷⁶ el-Bakara 2/72.

⁷⁷ Taberî, *Câmi'ü'l-beyân*, 2/228.

⁷⁸ Komisyon, *Mevsû'atü't-tefsîr*, 28/175.

⁷⁹ el-Hâkka 69/18.

⁸⁰ el-Mü'min 40/16.

⁸¹ Taberî, *Câmi'ü'l-beyân*, 2/228; Abdullah Hadr Hamed, *el-Kifâye fi't-tefsîri bi'l-me'sûr ve'd-dirâye* (Beyrut: Darü'l-Kalem, 1438/2017), 3/62.

3.3. Gizliliğin Hüdüh'dün Sözü ve Rızkı Olması

Kur'an Hz. Süleyman'dan bahsederken onun insanlar, cinler ve kuşlara hâkim olduğunu ve tüm bunlardan oluşan orduları bulunduğunu⁸² bildirmektedir. Bu bağlamda Hz. Süleyman'ın sözü edilen ordularının neferlerinden biri de hüdüh⁸³ (Çavuş Kuşu) familyasından bir kuştur.⁸⁴ Ancak Süleyman'ın (a.s.) Hüdüh'ü diğer hüdüh'lere nazaran daha mükemmel bir niteliğe sahipti.⁸⁵ Ayrıca hüdüh Hz. Süleyman'ın "su mühendisi" olarak da vasıflandırılıyordu. Nitekim Hz. Süleyman herhangi bir çölde konakladığı vakit yerin derinliklerindeki suyun hangi mesafede olduğunu,⁸⁶ suyun yeryüzüne yakınlığını ve uzaklığını bu kuş aracılığıyla öğreniyordu.⁸⁷

Kur'an'da hüdüh, Hz. Süleyman'a Sebe halkı ve orayı yöneten kadının evsafından söz ederken: "*Göklerde ve yerdeki gizliliği ortaya koyan, onların gizlediklerini de açığa çıkardıklarını da bilen Allah'a secde etmeyi engellemek için şeytan; onlara, yaptıklarını süslü gösterip, kendilerini hidayetten alıkoymuştur.*"⁸⁸ şeklinde bir betimlemede bulunmuştur. Putperestlikte ifrat boyutuna kaçan Sebe melikesi ve ahalisine "*Göklerde ve yerde gizlilikleri ortaya koyan*"⁸⁹ ifadesinin mühendisliği ve yeraltı suyuna vakıf olması sebebiyle hüdüh'e ait olduğuna işaret eden emarelerin bulunduğu ifade edilir. Bunun kaynağı da kudreti yüce, aynı zamanda bilgisi engin olan, göklerin ve yerin gizliliklerini ortaya çıkaran Allah'ın ilhamıdır.⁹⁰ Dolayısıyla başka hiç kimseye bahsedilmeyen sadece Allah'ın ilhamıyla hüdüh'e verilen yerin derinliklerindeki suya vakıf olma bilgisinden dolayı Hz. Süleyman'ın Hüdüh'ü yukarıdaki ayette "*Göklerde ve yerde gizliliği ortaya çıkaran.*"⁹¹ ifadesiyle Rabbini vasfetmiştir.⁹² Bu itibarla "gizliliğin ortaya çıkarılması" hüdüh'e ait bir söz olarak değerlendirilir.

Ayette ifade edilen heb' lafzıyla hüdüh'dün rızkına işaret edildiği de vurgulanmıştır.⁹³ Bu meyanda hüdüh'dün ayırt edici özelliklerinden biri de Allah'ın ona uzun gaga vermiş olmasıdır. Çünkü sözü edilen bu kuş yerkürenin üzerinde gözle görülen bir yiyeceği yemez. Bilakis

⁸² en-Neml 27/17.

⁸³ Hüdüh; ses çıkaran, kötü kokulu, başının üzerinde siyah kepezi, siyah pençeleri ve sarı göz kapakları olan bir kuş türüdür. Kurtları ve taneleri yemekle beslenir. Suyu uzaktan görür ve yerin derinliklerinde hisseder. Bir bölgede kanat çırpıma başladığı vakit bu hareketi orada su olduğuna işarettir. Hz. Süleyman'ın sözü edilen bu kuşu ordusuna dahil etmesinin temel sebebi de budur. İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*, 19/245.

⁸⁴ İbn Bâdis, *Tefsîru İbn Bâdis*, 1/269; Abdülkerîm Yûnus el-Hatîb, *et-Tefsîrû'l-Kur'ânî li'l-Kur'an* (Kahire: Dârü'l-Fikr el-'Arabî, 1400/1979), 4/238.

⁸⁵ İbn Bâdis, *Tefsîru İbn Bâdis*, 1/279.

⁸⁶ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'an ve i'râbüh*, 4/113.

⁸⁷ Hammûş, *et-Tefsîrû'l-Me'mûn*, 2/319.

⁸⁸ en-Neml 27/24-25.

⁸⁹ en-Neml 27/25.

⁹⁰ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an haqâ'iki gâvâmi'iz-t-tenzîl ve 'uyûni'l-eqâvîl fî vücûhi't-te'vîl* (Riyad: Mektebetü'l-Abîkân, 1418/1998), 4/449; Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed et-Tîbî, *Fütûhu'l-gayb fî (ve) 'l-keşf 'an kınâ'i'r-reyb* (B.A.E: Câizetü Dubâi Ed-Devliyye li'l-Kur'ânî'l-Kerîm, 1434/2013), 11/511; Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım el-Hallâk el-Kâsımî, *Me'hâsinü't-te'vîl*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki (b.y.: Dârü'l-hyâi'l-Kütübî'l-'Arabî, 1376/1957), 13/4664.

⁹¹ en-Neml 27/25.

⁹² Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhîr*, 7/67.

⁹³ Muhammed Mütevellî eş-Şa'râvî, *Tefsîrûş-Şa'râvî* (Mısır: Ahbârü'l-Yavm, 1418/1998), 10/5865; Âiz b. Abdullâh el Karnî, *Durûs eş-Şeyh Âiz el-Karnî* (b.y.: el-Mektebetü's-Şâmile, ts.), 652.

o; gizli, görülmeyen yiyeceğin peşindedir. Bu itibarla kendisine yiyecek sağlamak için gaga-sıyla yere vurup rızkını yerin gizliliklerinden çıkarır.⁹⁴

Yukarıda zikredilenlere binaen hüdhüd kuşu tarafından dile getirilen “Gizliliği ortaya çıkaran” ifadesinin Allah'ı bırakıp Güneş'e tapan insanların kınanmasının iz düşümü olarak söylendiğini ifade edebiliriz. Bu bağlamda hüdhüd, ibadete edilmeye müstahak, insanların gizledikleri ve açığa çıkardıklarına agâh olanın sadece Allah olduğunu bizatihi dillendirmiştir. Bu durum hüdhüd kuşunun kıymetinin ortaya konulması bakımından da önem arz eder. Ayrıca “su mühendisi” olarak tavsif edilen bu kuşun sürekli gizli olan ve görülmeyen suyu, nokta atışı yaparcasına isabet kaydedip ortaya çıkarması ayette ifade edilen “Gizliliğin ortaya çıkarılması” ekseninde düşünüldüğünde gizliliğin muhtemelen onun rızkını da kapsayabileceğini ihsas ettirmektedir.

4. Gizliliğin Bazı Mezhebî Tefsirlerdeki Anlam Örgüsü

Hâriciyye,⁹⁵ Şia,⁹⁶ Mutezile⁹⁷ ve Zeydiyye⁹⁸ kaynaklı bazı mezhebî tefsirlerde ayetteki heb' lafzının anlam alanıyla ilgili müfessirlerin kahir ekseriyetiyle aynı anlam çizgisinde yorumların yapıldığı dikkat çeker. Sözü edilen tefsirlerde ilgili lafız Allah'ın gayb hazinesinde gizlediği bitki, yağmur, rüzgâr ve diğer nesneler ekseninde tahlil edilmiştir.⁹⁹

Hâricî menşeli tefsirlerde heb' sözcüğünün bağlamı ve içeriğiyle ilgili farklı yansımalar da rastlanır. Son yüzyıldaki önemli mezhebî tefsirlerden biri sayılan *Himyânü'z-zâd ilâ dâri'l-meâd* adlı tefsirde sözü edilen gizliliğin anlam boyutu Sebe melikesi Belkıs ile ilişkilendirilmiştir. Nitekim Hz. Yusuf'un bulunduğu yer, babası Hz. Ya'kûb'a gizli kaldığı gibi Hz. Süleyman'la Belkıs arasında üç günlük bir mesafe olduğu halde birtakım maslahatlardan dolayı Belkıs'ın bulunduğu mekân da Hz. Süleyman'a gizli kalmıştır.¹⁰⁰

Şia kaynaklı bazı mezhebî tefsirlerde de gizliliğin anlam dokusuna ait farklı minvalde yorumlar dikkat çeker. Bunlardan biri de gizliliğin hakiki manadan soyutlanıp edebî sanatlardan istiâreye teşmil edilmesidir. Nitekim *el-Mîzân fî tefsîri'l-Kur'ân* müellifi Muhammed Hüseyin Tabâtabâi (öl. 1401/1981) semâvât ve arzın gizliliğini istiâre sanatıyla ilişkilendirmiştir. Ona göre sanki nesneler yokluk tabakalarının altında saklı ve örtülmüş iken Allah bunları birbiri ardına varlık alemine çıkarmıştır. Dolayısıyla yoklukta iken yaratmak gizliliği ortaya çıkarmak

⁹⁴ Şa'râvî, *Tefsîrüş-Şa'râvî*, 17/10765.

⁹⁵ Hüd b. Muhakkem el-Hevvârî, *Tefsîru kitâbillâhi'l-'azîz*, thk. el-Hac bin Saîd Şerîfî (Beyrut: Dâru'l-Ğarbil-İslâmî, 1410/1990), 3/251.

⁹⁶ Ebû'l-Hasen Alî b. İbrâhîm b. Hâşîm el-Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, thk. es-Seyyid Tayyib el-Musavî el-Cezâirî (Necef, Matbaatü Necef, 1387/1967), 2/127; Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî et-Tûsî, *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Habîb Kusayr el-'Amilî (Beyrut: Darü lhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, ts.), 8/89; Ebû Alî Emînüddîn (Emînü'l-İslâm) el-Fazl b. el-Hasen b. el-Fazl et-Tabersî, *Mecma'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Darü'l-Ulûm, 1427/2006), 7/274.

⁹⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/449.

⁹⁸ Şevkânî, *Fethu'l-kâdir*, 4/177.

⁹⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/449; Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 2/127; Tûsî, *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, 8/89; Tabersî, *Mecma'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, 7/274.

¹⁰⁰ Muhammed b. Yûsuf b. İsâ b. Sâlih el-Hafsî el-Adevî Eттаfeyyîş, *Himyânü'z-zâd ila dâri'l-meâd* (Umman: Vizaretü't-Turâsî'l-Kavmi ve's-Sekâfe, 1411/1991), 12/156.

mesabesindedir. Nitekim Allah gökleri ve yeri yaratan yegâne ilahtır. Yaratmak da yarmak anlamıyla aynı anlam paralelindedir. Sanki Allah yokluğu yarıp içerisinden nesneleri çıkarmıştır.¹⁰¹

Hicrî 14. asır sûfî ve ariflerinden müfessir Sultan Alishah diye meşhur olan el-Cenâbizî'nin (öl. 1327/1909) kaleme aldığı menşei Şia olan bir tefsirde, ayetteki heb' ifadesi tahlil edilirken ayetin anlam ağı sadece bitkiler ve yağmurlar bağlamında sınırlandırılmamıştır. Sözü edilen tefsirde ayete bütünsel yaklaşmıştır. el-Cenâbizî'ye göre gökyüzünün kapsamı yeri kuşatan ve yıldızların hareketiyle görülen yüksek kürelere şamil olduğu gibi misal aleminde maddeden soyutlanmış alanları da ihtiva eder. Yeryüzünün muhtevası ise ister yüksek ister alçak olsun merkezin içerisinde hissedilen, maddi olan cümle unsuru kapsar. Ayrıca var olan ancak sınırları ve etkili güzellikleri henüz ortaya çıkmadığı için üstü örtülü, özet konumunda, ayırt edilme ve detaylandırma bakımından gizli nesneler de yeryüzünün tanımı kapsamındadır. Öte yandan semâvât ve arzda görünmemesine rağmen birtakım nesnelerin var olduğu aşikârdır. Yerin altında saklı kalmış taneler ve köklerin, semada gizli olan yıldızların gizliliklerini ortaya çıkarmada hiç kimsenin istidadı yoktur. Allah gizli, aşikâr cümle şeylerin künhüne vakıftır.¹⁰²

Şia kaynaklı başka bir tefsirde heb' lafzına daha farklı bir anlam yüklenmiştir. Nitekim bu lafız Şia tarafından "takiyye" olarak anlamlandırılmıştır.¹⁰³

Görüldüğü üzere mezhebî tefsir müelliflerinin büyük bir kısmı heb' lafzının anlam boyutunu ekser müfessirlerle "gizlilik" olgusu bağlamında tahlil etseler de sözü edilen bağlamdan ayrılan çıkarsamaların da var olduğu belirgindir.

Sonuç

Kur'an'daki kavramlar, Câhiliye dönemi Arap kültüründe mevcut olan anlamların ötesinde, ilâhî bir bağlamda ve yeni bir anlayışla kullanılmıştır. Câhiliye dönemi, Arap toplumunun dinî, sosyal ve kültürel değerleri çerçevesinde şekillenen bir toplumsal yapıyı ifade etmektedir. Bu dönemde kullanılan birçok kavram, günlük yaşamda yer etmiş olup belirli anlamlarla ilişkilendiriliyordu. Kur'an'daki heb' ifadesi de muhtelif anlamları uhdesinde barındıran lafızlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Geleneksel anlamı "gizleme" olan heb', zamanla farklı anlam bağlamlarına taşınmış olsa da temel mana olarak "gizleme" anlamının öne çıktığı görülmektedir. Kelimenin türevlerinden olan bazı sözcükler, özellikle cinsiyetle ilgili anlamlar taşır. Örneğin, "muḥabbee" ve "ḥubee" gibi kelimeler, kadınların gizlilik veya saklama ile ilgili rollerine atıfta bulunur. Bu anlamların sosyal ve kültürel bağlamda nasıl şekillendiğini anlamak, dilin toplumsal yönünü keşfetmek açısından önemlidir. Heb' kelimesinin yeni anlamlar yüklenerek farklı bağlamlarda kullanılması da önemli bir olgudur. Örneğin, kelimenin "bulut", "yıl-

¹⁰¹ Muhammed Hüseyin et-Tabâtabâî, *el-Mizân fî tefsiri'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetü'l-Âlemî li'l-Matbûât, 1417/1997), 15/358.

¹⁰² Sultan Muhammed el-Cenâbizî, *Beyânü's-Seâde fî Maḳâmâtî'l-İbâde* (Beyrut: Müessesetü'l-Âlemî li'l-Matbûât, 1407/1997), 3/177.

¹⁰³ Gerçeği gizlemek olarak Türkçeleştirilen takiyye, Şia inancında dinin onda dokuzu olarak kayda değer bir konumda yer alır. Nitekim onlar "Takiyyesi olmayanın dini de yoktur." şeklinde bir mefkûreyi benimserler. Mustafa el-Ezherî, *et-Tebşîr vet-teşbî'* (b.y.: y.y., 1411/1990), 21.

dız", "çadır" gibi anlamlarla kullanılması, sözcüğün köken anlamından sapmadan, fiziksel öğelere atıfta bulunarak gizliliği ve örtülmüşlüğü ifade etmeye devam ettiğini gösterir. Bu anlam çeşitliliği, kelimenin kültürel ve edebi bağlamda daha soyut ve metaforik bir biçime evrildiğini de ortaya koyar. Bu bağlamda heb' lafzının zengin bir anlam dünyasına sahip olduğu, bu anlamların hem bağlama hem de tarihsel/kültürel arka plana göre şekillendiği görülmektedir. Bu durum, lafzın hem dil bilimsel hem de semantik analizinin önemini ortaya koymaktadır.

Kur'an'daki "الْخُبْءُ" (heb') lafzı Neml Sûresi'nde "Göklerde ve yerde gizli olanları açığa çıkaran" (en-Neml 27/25) ayetinde "gizlilik" anlamıyla ilişkilendirilmiştir. Bu ifade, Allah'ın sadece görülenleri değil, aynı zamanda görünmeyen her şeyi bildiğini ve dilediği zaman her şeyi açığa çıkarabileceğini vurgular. Ayette ifade edilen semâvât ve arzın gizliliği, doğadaki süreçleri ve Allah'ın bu süreçlere müdahalesini simgeler. Yağmurun yağması, bitkilerin büyümesi, tohumların filizlenmesi gibi olaylar, Allah'ın kudretinin birer göstergesidir. Bu, insanın bilgi sınırlarının çok ötesinde olan bir hakikati anlamaya çalışmasını gerektirir. Her şeyin bir ölçüye göre var olduğu ve Allah'ın her şeyin gaybını bildiği vurgulanır. Dolayısıyla "gizlilik" yalnızca fiziksel dünyadaki olayları değil, aynı zamanda manevi ve metafiziksel olguları da kapsar. Bu çerçevede ayette belirtilen gizliliğin anlamı, ilgili müfessirlerin çoğunluğunun bakış açısıyla yağmur ve bitkilerle ilişkilendirilse de kanaatimizce bu lafız genel bir ifade taşımaktadır. Öte yandan Şia kaynaklı bazı tefsirlerde heb' lafzının "takiyye" olarak değerlendirilmesi hem Kur'an'ın ilâhî öğretilerine hem de İslâm dininin bütün insan ilişkilerinde önemle vurguladığı doğruluk ilkesine muarız bir yaklaşımdır. Dolayısıyla heb' ifadesinin Kur'an'ın ilâhî mesajlarına, inanç ve ilâhî öğretilerine tezat teşkil edecek şekilde aykırı bir düzlemde tefsirlere yansımalarının kabul edilebilirliği yoktur.

Heb'; ister gökten inen yağmur, bitkiler ya da yerin, göğün gizemleri olsun ister insanların arasındaki gizlilikler veya hüdhüd kuşunun rızkı olsun kanaatimizce özlü bir ifadeyle yalnızca yağmur ve bitkilerle sınırlı değildir; evrendeki tüm gizemleri ve gayp örtüsü ardındaki kapalı her şeyi de kapsamına alan derin bir anlam taşır. Nitekim aynı ayetin içerisinde yer alan "Onların gizlediklerini de ortaya çıkardıklarını da bilen Allah'a secde etmemek için çaba harcıyorlar." (en-Neml 27/25) ifadesi ayetin bütünselliği ve bağlamı düşünüldüğünde ilgili lafzın tüm gizliliklere şamil olduğu başka bir ifadeyle bu sözcüğün umum ifade ettiği fikri bizce daha anlamlı ve belirgin bir görüş olarak öne çıkmaktadır.

Heb' kelimesi gibi çok anlamlı kelimeler üzerinde yapılan dilbilimsel ve semantik çalışmalar, Kur'an'ın mesajının daha derinlemesine anlaşılmasında büyük bir öneme sahiptir. Bu tür çalışmalarda, yalnızca dilsel bağlamların değil, aynı zamanda kültürel bağlamların da göz önünde bulundurulması gerekmektedir. İnsanların iç dünyalarında sakladıkları gizlilikler hakkında farkındalık oluşturmak, yalnızca maddi dünyada değil, aynı zamanda manevi ve ahlaki düzeyde de doğru yolu bulmalarına katkı sağlayabilir. Heb kelimesinin kozmolojik bir perspektifte ele alınması, bu ifadenin insan aklını Allah'ın yaratıcı gücü ve her şeye muttali oluşu üzerine düşünmeye sevk etmesinin yanı sıra, günümüz insanına rehberlik edecek anlamlı mesajlar da içerir.

Sonuç olarak bu çalışma üzerinden yapılan analitik inceleme, insanın bilgi sınırlarını aşarak Allah'ın kudretini kavraması gerektiğini ve gizlilik ile açığa çıkmanın evrensel dinamiklerinin Allah'ın mutlak bilgisi ve iradesiyle nasıl şekillendiğini derinlemesine düşünmeyi zorunlu kıldığını ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalib. *Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak*. Limasol: el-Ceffan ve'l-Câbî, 1413/1997.
- Abdülcevâd, Muhammed. *Şecerü'd-dür*. Kahire: Dârü'l-Maârif, 1347/1968.
- Abdülhamid Ömer Ahmed Muhtar. *Mu'cemü'l-lugati'l-'Arabiyye el-Muâsıra*. 4 Cilt. Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1429/2008.
- Alim Lugavî Kadîm. *Şerhu Dîvân Rü'be b. el-Haccâc*. thk. Dâhî Abdülbakî Muhammed. 3 Cilt. Kahire: Mecmaü'l-Lügal-'Arabiyye, 1429/2008.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ'. *Me'âlimü't-tenzîl*. thk. Muhammed Abdünnemir-Osman Cuma Dumayriyye. 8 Cilt. Riyad: Dârü Taybe, 1409/1989.
- Bikâ'î, Ebû'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasen er-Rubât el-Hırbevî. *Naẓmü'd-dürer fî tenâsübi'l-âyât ve's-süver*. 22 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- Cenâbizî, Sultan Muhammed. *Beyânü's-Seâde fî Maḳâmâtî'l-'İbâde*. 4 Cilt. Beyrut: Müesse-setü'l-Âlemî li'l-Matbûât, 1407/1997.
- Dâmin, Hâtim Sâlih, 'Aşeretü şu 'arâ' muḳallûn. Bağdat: Vizâretüt-Ta'lim, 1411/1990.
- Durmuş, İsmail - Çuhadar, Mustafa. "İbnü'r-Rûmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/186. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Düelî, Ebû'l-Esved, *Dîvân*. nşr. M. Hasan Âlü Yâsîn. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilal, 1417/1998.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf. *el-Baḫrû'l-muḫîṭ*. thk. Şeyh Adil Ahmed Abdülmevcûd, Şeyh Ali Muhammed Muavvid. 8 Cilt. Beyrut: 1413/1993.
- Ebüssüûd, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî. *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*. 9 Cilt. Beyrut: Dârü İhyait-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ. *Zehretü't-tefâsîr*. 10 Cilt. Kahire: Dârü'l-fikri'l-Arabî, ts.
- Er, Rahmî. "Rü'be b. 'Accâc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 35/282. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Ettafeyyîş, Muhammed b. Yûsuf b. İsâ b. Sâlih el-Hafsî el-Adevî. *Himyânü'z-zâd ila dâri'l-meâd*. 15 Cilt. Umman: Vizaretü't-Türâsi'l-Kavmi ve's-Sekâfe, 1411/1991.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-luḡa*. thk. Abdusselâm Serhan. 15 Cilt. Kahire: Dârü'l-Mısriyye li't-Te'lif ve't-Tercüme, ts.
- Ezherî, Mustafa. *et-Tebşîr vet-teşbî'*. b.y., y.y., 1411/1990.
- Ferâhîdî, Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm. *Kitâbü'l-'Ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî, İbrâhîm es-Samarraî. 8 Cilt. Beyrut: b.y., ts.
- Fettenî, Cemâlüddîn Muhammed Tâhir es-Siddîkî. *Mecmaü biḫâri'l-envâr*. 5 Cilt. b.y.: Matbaatü Meclis-i Dâireti'l-Mu'ârifî'l-'Osmâniyye, 1387/1967.
- Halis, Zeki. "Kur'an'da Haşyet Kelimesinin Semantik Analizi ve Haşyet Duygusunun Kullanım Yerleri". *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları Dergisi* 11/5 (2016), 314-350. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9413>.
- Hamed, Abdullah Hadr. *el-Kifâye fî't-tefsîri bi'l-me'sûr ve'd-dirâye*. 30 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kalem, 1438/2017.

- Hammûş, Me'mûn. *et-Tefsîrû'l-Me'mûn alâ menheci't-tenzîl ve's-şahîhi'l-mesnûn*. 8 Cilt. Dimeşk: Muvafakatü Vizareti'l-İlam, 1428/2007.
- Hatîb, Abdülkerîm Yûnus. *et-Tefsîrû'l-Kur'ânî li'l-Kur'ân*. 5 Cilt. Kahire: Dârü'l-Fikr el-'Arabî, 1400/1979.
- Hevvârî, Hûd b. Muhakkem. *Tefsîru kitâbillâhi'l-'azîz*. thk. el-Hac bin Saîd Şerîfî. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ğarbil-İslâmî, 1410/1990.
- İbn Abdirabbih, Ebû Ömer b. Ahmed b. Muhammed. *el-İkdü'l-ferîd*. thk. Abdulmecid et-Terhînî. 9 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1404/1938.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dârü't-Tunusiyye, 1428/1984.
- İbn Bâdis, Ebû'l-Fütûh Abdülhamîd b. Muhammed el-Mustafâ b. Mekkî. *Tefsîru İbn Bâdis fî mecâlisi't-tezkîr min kelâmi'l-hakîmi'l-habîr*. Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1412/1992.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-'azîm*. thk. Esad Muhammed et-Tayyib. 10 Cilt. Riyad: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1417/1997.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen. *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-'azîm*. b.y.: Camiatü Ümmi'l-Kura, 1430/2009.
- İbn Habîb, Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr. *el-Münemmağ fî ahhâri Kureys*. thk. Hurşid Ahmed Faruk. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1405/1985.
- İbn Habîb, Ebû Mervân Abdülmelik es-Sülemî. *Kitâbü't-Târîh*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1429/2008.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî, *Kitâbü't-Tîcân fî mülûki Himyer*. thk. Merkezi'd-dirasat ve'l-ebhasi'l-Yemeniyye. San'a: y.y., 1374/1979.
- İbn Kesîr, Ebül-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr el-Kuraşî ed-Dimeşkî. *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-'azîm*. 8 Cilt. Riyad: Dâru Tayyibe, 1418/1997.
- İbn Manzûr, Ebül-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mükrim. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâr-ü Sadr, ts.
- İbn Ma'sûm, Sadrüddîn Alî Hân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed Ma'sûm el-Hüseynî el-Medenî. *et-Tirâz'ül evvel*. İran: Müessesetü Âli'l-Beyt li-İhyâi-turas, 1426/2006.
- İbn Saîd el-Mağribî, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Mûsâ b. Muhammed b. Abdilmelik. *Neşvetü't-ţarab fî târihi Câhiliyyeti'l-'Arab*. thk. Nusret Abdurrahman. Amman: Mektebetü'l-Aksa, 1402/1982.
- İbn Sîde, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl. *el-Muhasşaş*. 17 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâluddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*. Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1423/2002.
- İbnü'l-Ezrak, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Esbahî el-Mâlekî el-Gırnâtî. *Ravzatü'l-a'lâm bi-menzileti'l-'Arabiyye min 'ulûmi'l-İslâm*. 2 Cilt. Trablus: Külliyyetü'd-Da'veti'l-İslâmiyye, 1429/1999.
- İbnür-Rûmî, Ebû'l-Hasan Ali bin Abbas bin Cüreyc. *Dîvân*. 6 Cilt. thk. Hüseyin Nassar, Kahire: Darül-Kütüb vel-Vesâikül-Kavmiyye, 1424/2003.
- Îcî, Muînüddîn Ebû'l-Meâlî Muînüddîn Muhammed b. Abdurrahmân. *Câmi'u'l-beyân fî*

- tefsîri'l-Kur'an*. thk. Abdu'l-Hamîd Hindâvî. 4 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004.
- İsfahânî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî. *Kitâbü'l-Azame*. 5 Cilt. Riyad: Dârü'l-Azime, 1408/1998.
- İsfahânî, Ebû'l-Ferec Ali b. el-Huseyn. *Kitâbu'l-Eğânî*. thk. İhsân Abbâs vd. 25 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1429/2008.
- Kannevcî, Ebü't-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Hân b. Hasen b. Alî. *Fethu'l-beyân fî makâşidi'l-Kur'an*. thk. Abdullah b. İbrâhim el-Ensârî. Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1412/1992.
- Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım el-Hallâk. *Meḥâsinü't-te'vîl*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki. b.y.: Dârü'l-İhyai'l-Kütübi'l-Arabî, 1376/1957.
- Kaya, Ali. "Kur'an'da Fücûr Kavramının Anlam Alanı". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/2 (Ekim 2022), 772 - 792. <https://doi.org/10.31121/tader.1143358>.
- Komisyon. *Mevsû'atü't-tefsîr el-mevdû'î*. 36 Cilt. Riyad: Merkezu Tefsir lid-Dirâseti'l-Kur'âniyye, 1440/2019.
- Kummî, Ebû'l-Hasen Alî b. İbrâhîm b. Hâşîm. *Tefsiru'l-Kummî*. thk. es-Seyyid Tayyib el-Musavî el-Cezâirî. 10 Cilt. Necef: Matbaatü Necef, 1387/1967.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'an*. 24 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1384/1965.
- Kutub, Seyyid. *Fî Zılâli'l-Kur'an*. 6 Cilt. Kahire: Dârüş-Şurûk, ts.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004.
- Mazharî, Muhammed Senâullah Osmânî. *Tefsîrû'l-Mazharî*. thk. Ahmed İzzu İnâye. Beyrut: Darü İhyâit-Turâsi'l-Arabî, 1425/2004.
- Mersafî, Seyyid b. Ali. *Kitâbü Rağbeti'l-âmil min-kitâbi'l-kâmil*. 8 Cilt. Beyrut: Mektebetü'n-nahdâti'l-Mısriyye, 1348/1969.
- Meydânî, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm. *Mecma'u'l-emşâl*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004.
- Merzûkî, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. el-Hasen. *el-Ezmine ve'l-emkine*. nşr. Halil el-Man-sur. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1997.
- Mizzî, Cemâluddîn Ebu'l-Haccâc Yusuf. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*. 35 Cilt. thk. Beşşâr Avvâd Ma' rûf. Beyrut: Müesssesetü'r-Risâle, 1413/1992.
- Muhammed Hasen Hasen Cebel. *el-Mu'cemu'l-iştikâḳiyyi'l-muassal li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 1431/2010.
- Neccâr İbrâhîm Mustafa, Ahmed Ziyâd, Hamid Abdülkâdir Muhammed. *el-Mu'cemü'l-vasîf*. b.y.: Mektebetüş-Şurûkid-Devliyye, 1424/2003.
- Pak, Süleyman. "Kur'an'daki ille'l-Meveddete fî'l-Kurbâ İfadesinin Manaya Delâleti Yönüyle Çevirisi ve Yorumu Üzerine Bir Değerlendirme". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 8/1 (Nisan 2024), 308- 330. <https://doi.org/10.31121/tader.1423836>.
- Râfî'î, Mustafa Sâdik. *Târîḫü âdâbil'-Arab*. 3 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1394/1947.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtîḫü'l-gayb*. 11 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1417/1997.

- *Min Esrâri't-tenzîl*. Kahire: Darü'l-Müslim, ts.
- Sa'dî, Abdurrahman b. Nâsır b. Abdillâh. *Tefsîrû'l-Kerîmi'r-Rahmân fî tefsîri kelâmî'l-Mennân*. Riyad: Mektebetü Âbikân, 1422/2001.
- Safvet, Ahmed Zeki. *Cemheretü huṭabî'l-Arab fî uṣûri'l-Arabiyyeti'z-zâhire*. 3 Cilt. Mısır: Mustafa El-Babi El-Halebi ve Evladuh, 1352/1923.
- Sa'lebî, Ebû İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*. thk. İmâm Ebû Muhammed b. Âşûr. 10 Cilt. Beyrut: Darü İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1422/2002.
- Semerkandî, Ebü'l-Leys İmâmü'l-Hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm. *Bahrü'l-ulûm*. thk. Ali Muhammed Muavvid Âdil, Ahmed Abdülmevcûd. 3 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1993.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *ed-Dürrü'l-menşûr fî't-tefsîr bi'l-me'sûr*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 15 Cilt. Kahire: Merkezü Hicr li'l-buhûs ve'd-Dirâsât el-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 1424/2003.
- Şa'râvî, Muhammed Mütevellî. *Tefsîrüş-Şa'râvî*. Mısır: Ahbârü'l-Yavm, 1418/1998.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr*. 5 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1427/2007.
- Şeyh Ahmed Ridâ. *Mu'cemü Metnil-Lüḡa*. 5 cilt. Beyrut: Dârü Mektebeti'l-Hayât, 1377/1908.
- Tabâtabâi, Muhammed Hüseyin. *el-Mîzân fî tefsîri'l-Kur'ân*. 22 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-Âlemî li'l-Matbûât, 1417/1997.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. 26 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992.
- Tabersî, Ebû Alî Emînüddîn (Emînü'l-İslâm) el-Fazl b. el-Hasen b. el-Fazl. *Mecma'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Beyrut: Darü'l-Ulûm, 1427/2006.
- Tîbî, Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed. *Fütûhu'l-ğayb fî (ve)'l-keşf 'an kınâ'i'r-reyb*. 17 Cilt. B.A.E: Câizetü Dubâi Ed-Devliyye li'l-Kurâni'l-Kerîm, 1434/2013.
- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü. "Ebü'l-Esved ed-Düelî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/311. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî. *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Habîb Kusayr el-'Amilî. 10 Cilt. Beyrut: Darü İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Türkmen, Hasan. "Kur'an'da Küfür Kavramının Semantik Analizi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 14/76 (Şubat 2021), 773-84. 10.17719/jisr.11224.
- 'Uklî, Nemr b. Tevleb. *Dîvân*. thk. Muhammed Nebil Tarifi. Beyrut: Dâru Sâdir, 1421/2000.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî. *et-Tefsîrû'l-basîf*. thk. Ahmed b. Muhammed b. Sâlih el-Hammâdî. 25 Cilt. Riyad: Silsiletur-Resâil el-Câmi'iyye, 1430/2008.
- Yaşar, Naif. *A Semantic Study of Vocabulary of the Qur'an: A Comparative Study Based on Semitic Languages*. 4 Cilt. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2023.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*. thk. Abdulcelil Abduh Şelebî. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf 'an ḥakâ'iki ḡavâmiẓi't-tenzîl ve 'uyûni'l-eḡâvîl fî vüçûhi't-te'vîl*. Riyad: Mektebetü'l-Abîkân,

1418/1998.

———. *Esâsü'l-belâğa*. thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd. 2 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1319/1998.